

การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชน
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

Development of Teaching and Learning Model the Pra Abhidhamma
of Appropriate for People in the Northeast

พระครูปลัดรังสรรค์ คุณสาโร¹

Phrakrplud Rangsan Kunasaro¹

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด¹

Mahamakut Buddhist University Roi Et Campus¹

Email : Phrarangsan@hotmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 2) เพื่อศึกษาเปรียบเทียบการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีเพศ อายุ ระดับการศึกษา และระดับชั้นศึกษา ต่างกัน และ3) เพื่อรวบรวมข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชน ประชากร และกลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ ประชาชนที่เรียนพระอภิธรรม ได้กลุ่มตัวอย่าง จำนวน 186 คน สถิติ ได้แก่ ความถี่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน การวิจัยเชิงคุณภาพ สัมภาษณ์แบบเจาะลึกสัมภาษณ์ผู้รู้หรือผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ซึ่งเป็นกลุ่มตัวอย่างในการวิจัยเชิงปริมาณ จำนวน 14 รูป ได้แก่ ผู้อำนวยการ อาจารย์ พระอาจารย์ผู้สอนพระอภิธรรม เครื่องมือที่ใช้ในการสัมภาษณ์ ได้แก่ แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง กล้องถ่ายรูป และเทปบันทึกเสียง

ผลการวิจัยพบว่า 1) การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยรวม อยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน อยู่ในระดับมากที่สุดด้าน ลำดับตามค่าเฉลี่ยมากไปหาน้อย ได้แก่ ด้านการจัดการเรียนการสอน ด้านเนื้อหาและหลักสูตร ด้านบุคลากรผู้สอน ด้านการใช้สื่อและแหล่งเรียนรู้ และด้านการวัดและการประเมิน ตามลำดับ 2) ผลการทดสอบสมมติฐานการวิจัยพบว่า ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีเพศ อายุ ระดับการศึกษา และระดับชั้นศึกษา ต่างกัน มีความคิดเห็นต่อการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสม โดยรวม และรายด้าน ไม่แตกต่างกัน ซึ่งไม่สอดคล้องกับสมมติฐานของการวิจัยที่ตั้งไว้ และ3)

ข้อเสนอแนะ คือ ควรมีการติดตามประเมินผลสถานการณ์การจัดการเรียนสอนในปัจจุบัน มากยิ่งขึ้น การกำหนดช่วงเวลาในการจัดการเรียนการสอนควรมีเหมาะสมแก่ผู้เรียน มากกว่าที่เป็นอยู่ และรูปแบบการจัดการเรียนการสอนควรมีเหมาะสมเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน มากยิ่งขึ้น

คำสำคัญ : การพัฒนารูปแบบ; การเรียนการสอน; พระอภิธรรม

ABSTRACT

This Research objective is as follows : 1) to Study development of teaching and learning model the Pra abhidhamma of appropriate for people in the Northeast. 2) to compare study of development pattern to teach the highest spiritual law or doctrine that is appropriate for the people in the North East region, gender, age, level of education and different studies and class 3) to gather feedback about the development of teaching and learning model the Pra abhidhamma of appropriate for people. Population and sample include people at learning Pra abhidhamma is samples 186 number, a tool used in the research is that the query scale estimates the five levels of which the whole questions had the reliability at 0.92. Statistics used is a frequency deviation percent standard. Qualitative research part is in-depth interviews, interviews, expert or important information. A population or specific target groups which are in quantitative research, and as a person who has knowledge and experience per evolve to learn to teach the highest spiritual law or doctrine of the appropriate number format 14 contains the Director Professors and Pra abhidhamma teacher. The tools used for undertaking the interview were the questionnaire with the semi-structured interview format, a camera and tape recorder.

The research found that 1) development of teaching and learning model the Pra abhidhamma of appropriate for people in the Northeast in the overall Very level. When considering a list of aspects contained in many levels of seven sides respectively, according to the average descending include instructional management . The content and course People who use media and teaching learning and measurement and evaluation respectively 2) test results, assumptions, research has found that people in the North East region, gender, age, level of education and different studies class.

Comments per evolve to learn to teach the highest spiritual law or doctrine appropriate overall and list no different, which is not consistent with the hypothesis of the research set 3) suggestion is that there should be an evaluation currently taught management situation even more. Defining moments in teaching there should be suitable for the learners and teaching management patterns should be appropriate for the benefit of the Natura efficiency classes greater.

Keywords : Development Pattern; Learning and Teaching; Pra Abhidhamma

1. ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

โลกปัจจุบันการศึกษาเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับมนุษย์ และสังคมอย่างมาก เมื่อโลกมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ การตระหนักที่จะนำศีลธรรมเข้าไปแก้ปัญหของสังคม และรัฐบาลมุ่งให้การสนับสนุนสถาบันพระพุทธศาสนา มาอย่างต่อเนื่อง โดยให้มีการเปิดการเรียนการสอนอย่างถูกต้องแล้วให้มหาวิทยาลัยสงฆ์ สำนักเรียน โรงเรียนพระปริยัติธรรม ต้องให้มีการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงการศึกษาให้เป็นระบบ เพื่อจะได้รองรับการพัฒนา เด็ก เยาวชน นักเรียน นิสิต นักศึกษา และประชาชน เข้ามาศึกษาในทางพระพุทธศาสนา ให้มากขึ้น โดยเปิดโอกาสทางการศึกษาทั้งฝ่ายธรรมและฝ่ายโลกควบคู่กันไป และให้เป็นทางเลือกใหม่ในการศึกษาของชาติ เพราะเหตุว่าการเรียนในโรงเรียนทั่วไปนั้น มักจะมีปัญหาเรื่องยาเสพติด ขาดคุณธรรม จริยธรรม ถ้ามีการศึกษามีอย่างทั่วถึงทางธรรมก็เป็นทางเลือกหนึ่งของผู้ต้องการมีคุณธรรม และจริยธรรม เพื่อได้เข้ามาเรียน สามารถยกระดับให้เป็นพลเมืองดีของชาติ สิ่งสำคัญต่อการจัดการเรียนการสอนจึงขึ้นอยู่กับผู้บริหาร ที่จะต้องเร่งพัฒนาหลักสูตรทางการศึกษาในทางพระพุทธศาสนาให้มีคุณภาพ มิฉะนั้นในทศวรรษต่อไป การศึกษาทางพระพุทธศาสนาจะเกิดวิกฤติขาดแคลนผู้เข้ามาเรียนและสืบต่อพระพุทธศาสนา อย่างรุนแรง

การเรียนรู้หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาด้วยการให้การศึกษาตามแนวทางที่ถูกต้องและเหมาะสมเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะจะทำให้ผู้ที่เข้ามาศึกษาเป็นคนที่มีคุณธรรม มีคุณภาพ คือ ได้ทั้งความรู้และสามารถนำไปปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง สิ่งสำคัญจะเป็นคนมีคุณธรรม จริยธรรม จิตใจจะเกิดความสุขกายสบายใจ การดำเนินชีวิตก็เป็นประโยชน์ต่อสังคม (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2549 : 6) ในการจัดการเรียนการสอนเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่า การศึกษาพระอภิธรรม มีความสำคัญเป็นอย่างมากต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เพราะเป็นการศึกษาถึงธรรมชาติของชีวิต และโลก (ระวี ภาวิไล, 2536 : 14) พระอภิธรรม เป็นหลักปรมัตถธรรม มีทั้งหมด 42,000 พระธรรมขันธ์เป็นเบื้องต้น เนื้อหาสาระการศึกษาโดยสรุป มีเพียง 7 คัมภีร์เท่านั้น ได้แก่ คัมภีร์ธัมมสังคณี คัมภีร์วิภังค์ คัมภีร์ธาตุกถา คัมภีร์บุคคลบัญญัติ

บัญญัติ คัมภีร์กถาวัตถุ คัมภีร์ยมก และคัมภีร์ปฏิฐาน นี้ว่าโดยสังเขปและปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา (วิศิษย์ ชัยสุวรรณ, 2556 : 16) พระอภิธรรมได้มีการจัดการเรียนการสอน มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2511 มีสาขาในต่างจังหวัดทั่วทุกภาคของประเทศไทย จำนวน 32 สาขา ด้วยหลักสูตรของการศึกษาแบ่งการศึกษาออกเป็น 9 ชั้น นับตั้งแต่ชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จนถึงชั้นมหาวิทยลัยเกษมศึกษาให้แก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ที่สนใจศึกษาฟรี โดยใช้นานถึงเจ็ดปีครึ่ง พร้อมกับมีการประเมินผลของการศึกษาแต่ละชั้น ถึงจะมีสิทธิ์ที่จะเรียนในชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับชั้น ปัจจุบันการศึกษาพระอภิธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีจำนวนลดลงอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้มาจากรูปแบบการจัดการเรียนการสอน ยังขาดการพัฒนาในหลักสูตรเนื้อหา บุคลากรผู้สอน อุปกรณ์การใช้สื่อการสอน และการติดตามวัดผล ให้มีคุณภาพ ประการสำคัญหลักสูตรการสอน อาจไม่สร้างแรงจูงใจให้กับประชาชน ยากเข้ามาเรียน หลักสูตรการเรียนการสอนระยะเวลาลากจนเกินไป และการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรม ส่วนใหญ่พุทธศาสนิกชนไม่ค่อยรู้จัก และไม่เห็นคุณค่าของการศึกษาพระอภิธรรม ครูขาดความรู้ความเข้าใจในการจัดการระบวนการเรียนการสอน ครูยังใช้วิธีการสอนโดยการบรรยาย ขาดการใช้สื่อและวัสดุอุปกรณ์ประกอบการเรียนการสอนอย่างมีประสิทธิภาพ (ธัญญาศ เทรน้อย, 2545 : 14)

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมา ผู้วิจัย จึงสนใจที่จะศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนา รูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” เพื่อจะได้นำผลการวิจัยไปใช้เป็นข้อมูลสารสนเทศ และพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ให้มีประสิทธิภาพ และเกิดประสิทธิผล มากยิ่งขึ้น

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

2.1 เพื่อศึกษาการพัฒนา รูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2.2 เพื่อศึกษาเปรียบเทียบการพัฒนา รูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีเพศ อายุ ระดับการศึกษา และระดับชั้นศึกษา ต่างกัน

2.3 เพื่อรวบรวมข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการพัฒนา รูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

3. ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

3.1 ได้ทราบรูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

3.2 นำผลการวิจัยไปใช้เป็นข้อสนเทศในการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

4. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยแบบผสมวิธี (Mixed Methods Research) ดังนี้ 1) รูปแบบวิธีการวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) เป็นการวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) เก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้เครื่องมือแบบสอบถาม (Questionnaire) 2) รูปแบบวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เป็นการวิจัยสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant interview) (องอาจ ญัฐพัฒน์, 2551 : 253)

4.1 การวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research)

4.1.1 ประชากร และกลุ่มตัวอย่าง

1) ประชากร (Population) ได้แก่ ประชาชนที่เรียนพระอภิธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำนวน 347 คน

2) กลุ่มตัวอย่าง (Sample) ได้แก่ กำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างโดยใช้สูตรการคำนวณของ ทาโร ยามาเน (Taro Yamane) ได้กลุ่มตัวอย่าง จำนวน 186 คน (กัลยา วานิชย์บัญชา, 2548 : 19)

4.1.2 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ แบบสอบถาม แบ่งออกเป็น 3 ตอน คือ

ตอนที่ 1 แบบสอบถามแบบเลือกตอบ (Check List) เกี่ยวกับปัจจัยส่วนบุคคล จำแนกตามเพศ อายุ ระดับการศึกษา และระดับชั้นศึกษา

ตอนที่ 2 แบบสอบถามลักษณะปลายปิด (Close-ended Questionnaire) เป็นแบบมาตราส่วนประมาณค่า 5 ช่วงระดับ (Rating Scale) คือ มากที่สุด มาก ปานกลาง น้อย และน้อยที่สุด

ตอนที่ 3 แบบสอบถามแบบปลายเปิด (Open-ended Questionnaire) คำถามข้อเสนอแนะ

4.1.3 การรวบรวมข้อมูล

1) ผู้วิจัยได้นำหนังสือขอความอนุเคราะห์เก็บรวบรวมข้อมูลวิจัย นำเรียนผู้อำนวยการในโรงเรียน จังหวัดศรีสะเกษ เพื่อขอความอนุเคราะห์ ในการแจกแบบสอบถาม และเก็บรวบรวมข้อมูล

2) ผู้วิจัยนำแบบสอบถาม ไปแจกให้กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยโดยเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างด้วยตนเอง โดยเก็บรวบรวมข้อมูลในเชิงปริมาณเป็นหลัก เพื่อศึกษาข้อมูลพื้นฐาน ด้วยวิธีการตอบแบบสอบถาม พร้อมทั้งสังเกตคำตอบสภาพทั่วไปประกอบการพิจารณา และตรวจให้คะแนนแบบสอบถามแต่ละข้อ โดยกำหนด ค่าน้ำหนัก หรือคะแนนออกเป็น 5 ระดับ ตามวิธีของลิเคิร์ต (Likert's Scale) (บุญชม ศรีสะอาด, 2545 : 99)

4.1.4 สถิติที่ใช้ในการวิจัย

1) สถิติที่ใช้ในการตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือ ได้แก่ ค่าดัชนีความสอดคล้องระหว่างข้อคำถามกับวัตถุประสงค์ (Index of Item Objective Congruence หรือ IOC) และค่าความเชื่อมั่นของแบบสอบถาม (Reliability) แบบแอลฟา (Alpha Coefficient)

2) สถิติเชิงพรรณนา ได้แก่ ความถี่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

3) สถิติอ้างอิง (Inferential Statistics) ได้แก่ ทดสอบสมมติฐาน t - test (Independent) และการวิเคราะห์ความแปรปรวนทางเดียว (One - way ANOVA)/F - test

4.2 การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research)

1) กลุ่มเป้าหมายที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ จำนวน 12 คน ผู้ใหญ่บ้านตำบลอิสาน อำเภอมือง จังหวัดบุรีรัมย์

2) เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสัมภาษณ์ชนิดกึ่งโครงสร้าง (Semi-Structure Interview) เครื่องบันทึกเสียง (Tape Record) และกล้องบันทึกภาพ

3) การเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ ผู้วิจัยได้นำหนังสือขอความอนุเคราะห์เก็บรวบรวมข้อมูลวิจัย จากศูนย์การศึกษาดนตรีวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด นำเรียนสำนักเรียนสอนพระอภิธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อขอความอนุเคราะห์ ในการสัมภาษณ์ และเก็บรวบรวมข้อมูล และติดต่อประสานงาน และนัดหมายผู้สัมภาษณ์ จำนวน 14 รูป ได้แก่ผู้อำนวยการ อาจารย์ พระอาจารย์ผู้สอนพระอภิธรรม เพื่อขอสัมภาษณ์ใน วัน เวลา และสถานที่ที่ผู้ให้ข้อมูลกำหนด และดำเนินการสัมภาษณ์กับผู้ให้ข้อมูลด้วยตนเอง และเพื่อให้การสัมภาษณ์ดำเนินการไปด้วยความเรียบร้อย ผู้วิจัยมีผู้ช่วยวิจัยสองคน ช่วยถ่ายภาพและจดบันทึกข้อมูล

4) การวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ (1) เรียบเรียงข้อมูลของผู้ให้สัมภาษณ์ จำนวน 14 คน สัมภาษณ์ โดยภาพรวม รายด้าน และรายข้อ (2) ตรวจสอบข้อมูลจากแบบสัมภาษณ์ เครื่องบันทึกเสียง และภาพถ่าย แล้ววิเคราะห์เนื้อหาอย่างละเอียด โดย เรียบเรียงจัดแบ่งเป็นหมวดหมู่ตามลำดับ แจกแจงความถี่ ลำดับประเด็นคำสัมภาษณ์ และ (3) สรุปผลวิเคราะห์เป็นข้อมูล เพื่อรายงานเป็นผลการวิจัย และใช้ประกอบการอภิปรายผลต่อไป

5. ผลการวิจัย

การพัฒนา รูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สามารถสรุปได้ ดังนี้

5.1 ผลการวิเคราะห์รูปแบบการบริหารจัดการโครงการศูนย์พระสอนศีลธรรมในโรงเรียน จังหวัดศรีสะเกษ ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนา รูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับ

ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.76$, S.D. = 0.44) เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน อยู่ในระดับมากทั้งเจ็ดด้าน ลำดับตามค่าเฉลี่ยมากไปหาน้อย ได้แก่ ด้านการจัดการเรียนการสอน ($\bar{X} = 3.80$, S.D. = 0.36) ด้านเนื้อหาและหลักสูตร ($\bar{X} = 3.84$, S.D. = 0.32) ด้านบุคลากรผู้สอน ($\bar{X} = 3.77$, S.D. = 0.48) ด้านการใช้สื่อและแหล่งเรียนรู้ ($\bar{X} = 3.71$, S.D. = 0.56) และด้านการติดตามประเมินผล ($\bar{X} = 3.68$, S.D. = 0.62) ตามลำดับ เมื่อแยกเป็นรายด้านสรุปได้ดังนี้

1) ด้านเนื้อหาหลักสูตร พบว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ด้านเนื้อหาหลักสูตร โดยรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.80$, S.D. = 0.36) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ อยู่ในระดับมาก ทั้งเก้าข้อ ข้อที่มีค่าเฉลี่ยมากที่สุด คือ ข้อ 1 ที่ว่า “เนื้อหาหลักสูตรมีความเหมาะสม” ($\bar{X} = 3.90$, S.D. = 0.39) ส่วนข้อที่มีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุด คือ ข้อ 3 ที่ว่า “เนื้อหาหลักสูตรมีความเข้าใจง่าย ไม่ซับซ้อน” ($\bar{X} = 3.39$, S.D. = 0.44)

2) ด้านการจัดการเรียนการสอน พบว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ด้านการจัดการเรียนการสอน โดยรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.84$, S.D. = 0.32) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ อยู่ในระดับมาก ทั้งเก้าข้อ ข้อที่มีค่าเฉลี่ยมากที่สุด คือ ข้อ 9 ที่ว่า “การกำหนดช่วงเวลาในการจัดการเรียนการสอนมีความเหมาะสม” ($\bar{X} = 3.98$, S.D. = 0.28) ส่วนข้อที่มีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุด คือ ข้อ 5 ที่ว่า “การจัดการเรียนการสอนมีกิจกรรมทำให้ผู้เรียนสนใจอยากเข้ามาเรียน” ($\bar{X} = 3.71$, S.D. = 0.48)

3) ด้านบุคลากรผู้สอน พบว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ด้านบุคลากรผู้สอน โดยรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.77$, S.D. = 0.48) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ อยู่ในระดับมาก ทั้งเก้าข้อ ข้อที่มีค่าเฉลี่ยมากที่สุด คือ ข้อ 1 ที่ว่า “ผู้สอนมีความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาวิชาที่สอนอย่างท่องแท้” ($\bar{X} = 3.89$, S.D. = 0.56) ส่วนข้อที่มีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุด คือ ข้อ 2 ที่ว่า “ผู้สอนมีบุคลิกที่ดีในการสอน ค่อยให้คำแนะนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์” ($\bar{X} = 3.63$, S.D. = 0.52)

4) ด้านการใช้สื่อและแหล่งเรียนรู้ พบว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ด้านการใช้สื่อและแหล่งเรียนรู้ โดยรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.71$, S.D. = 0.56) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ อยู่ในระดับมากทั้งเก้าข้อ ข้อที่มีค่าเฉลี่ยมากที่สุด คือ ข้อ 6 ที่ว่า “หนังสือทำการสอนมีเนื้อหาสาระเข้าใจง่าย” ($\bar{X} = 3.82$, S.D. = 0.65) ส่วนข้อที่มีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุด คือ ข้อ 9 ที่ว่า “สถานที่ศึกษาเล่าเรียนมีความเหมาะสม” ($\bar{X} = 3.59$, S.D. = 0.64)

5) ด้านการวัดและการประเมิน พบว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ด้านการวัดและการประเมิน โดยรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.68$, S.D. = 0.62) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ อยู่ในระดับมาก ทั้งแปดข้อ ข้อที่มีค่าเฉลี่ยมาก

ที่สุด คือ ข้อ 1 ที่ว่า “การติดตามประเมินผลในห้องเรียนอย่างต่อเนื่อง” ($\bar{X} = 3.81$, S.D. = 0.66) ส่วนข้อที่มีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุดคือ ข้อ 8 ที่ว่า “การติดตามประเมินผลสถานการณ์การจัดการเรียนสอนในปัจจุบัน” ($\bar{X} = 3.55$, S.D. = 0.77)

5.2 การวิเคราะห์เปรียบเทียบการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มี เพศ อายุ ระดับการศึกษา และระดับชั้นการศึกษาต่างกัน พบว่า

สมมติฐานที่ 1 ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีเพศต่างกัน มีความคิดเห็นต่อการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสม โดยรวม และรายด้าน ไม่แตกต่างกัน ซึ่งไม่เป็นไปตามสมมติฐานของการวิจัยที่ตั้งไว้ (Null Hypothesis)

สมมติฐานที่ 2 ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีอายุต่างกัน มีความคิดเห็นต่อการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสม โดยรวม และรายด้าน ไม่แตกต่างกัน ซึ่งไม่เป็นไปตามสมมติฐานของการวิจัยที่ตั้งไว้ (Null Hypothesis)

สมมติฐานที่ 3 ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีระดับการศึกษาต่างกัน มีความคิดเห็นต่อการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสม โดยรวม และรายด้าน ไม่แตกต่างกัน ซึ่งไม่เป็นไปตามสมมติฐานของการวิจัยที่ตั้งไว้ (Null Hypothesis)

สมมติฐานที่ 4 ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีระดับชั้นการศึกษาต่างกัน มีความคิดเห็นต่อการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสม โดยรวม และรายด้าน ไม่แตกต่างกัน ซึ่งไม่เป็นไปตามสมมติฐานของการวิจัยที่ตั้งไว้ (Null Hypothesis)

5.3 ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผู้ตอบแบบสอบถามได้เสนอแนะเพิ่มเติมในประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งห้าด้าน ลำดับตามความถี่จากสูงไปหาต่ำ สามอันดับแรก ได้แก่ ควรมีการติดตามประเมินผลสถานการณ์การจัดการเรียนสอนในปัจจุบัน มากยิ่งขึ้น การกำหนดช่วงเวลาในการจัดการเรียนการสอนควรมีเหมาะสมแก่ผู้เรียน มากกว่าที่เป็นอยู่ และรูปแบบการจัดการเรียนการสอนควรมีเหมาะสมเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน มากยิ่งขึ้น

6. อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัย “การประยุกต์หลักอิทธิบาท 4 ไปใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ของบุคลากรเทศบาลตำบลอำเภอบ้านม่วง จังหวัดสกลนคร ผลการวิจัยที่น่าสนใจเห็นควรนำมาอภิปรายผลเพิ่มเติมดังต่อไปนี้

1) ด้านเนื้อหาหลักสูตร พบว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.80$, S.D. = 0.36) ผลปรากฏเช่นนี้อาจเป็นเพราะ การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรม ด้านเนื้อหาหลักสูตร โดยภาพรวมเหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อยู่มากพอควร เพราะเนื้อหาหลักสูตรมีความเหมาะสม เนื้อหาหลักสูตรเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน เนื้อหาหลักสูตรมีความทันสมัยก้าวหน้า เนื้อหาหลักสูตรมีความเข้าใจง่าย ไม่ซับซ้อน เนื้อหาหลักสูตรถูกต้องครบถ้วนสมบูรณ์ เนื้อหาหลักสูตรมีองค์ความรู้ครบถ้วน เนื้อหาหลักสูตรมุ่งพัฒนาผู้สอนและผู้เรียน เนื้อหาหลักสูตรเหมาะสมกับสถานการณ์ในปัจจุบัน และเนื้อหาหลักสูตรสามารถนำไปใช้ได้จริงในชีวิตประจำวัน ซึ่งผลการวิจัยในประเด็นนี้ ไม่สอดคล้องกับงานวิจัยของวิจิต วงศ์สายตา (2544) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาสมรรถภาพการสอนวิชาพระพุทธศาสนาของพระธรรมวิทยากรจากมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ผลการวิจัยพบว่า ด้านหลักสูตรและเนื้อหา อยู่ในระดับปานกลาง แต่สอดคล้องกับงานวิจัยของธัญญาศ เนตรชัย (2545) ได้ทำการวิจัยเรื่อง ความคิดเห็นของครูและนักศึกษาเกี่ยวกับสภาพการจัดการเรียนการสอนหลักสูตรวิชา พระอภิธรรมของสำนักเรียนพระอภิธรรม เขตภาคกลาง ผลการวิจัยพบว่า ด้านเนื้อหาหลักสูตร โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก สอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูสมุห์วิโรจน์ วรมงคล (ใจชื่อสมบูรณ์) (2554) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง สภาพปัญหาด้านการสอนของพระสอนศีลธรรมในสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษา ราชบุรี เขต 2 ผลการวิจัยพบว่า ด้านหลักสูตร โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก

2) ด้านการจัดการเรียนการสอน พบว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.84$, S.D. = 0.32) ที่เป็นเช่นนี้อธิบายได้ว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรม ด้านการจัดการเรียนการสอน โดยภาพรวม เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อยู่มากพอควร เพราะรูปแบบการจัดการเรียนการสอนเหมาะสมเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน ขั้นตอนการจัดการเรียนการสอนเหมาะสมเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน วิธีการจัดการเรียนการสอนเหมาะสมเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน ระยะเวลาการจัดการเรียนการสอนเหมาะสมเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน การจัดการเรียนการสอนมีกิจกรรมทำให้ผู้เรียนสนใจอยากเข้ามาเรียน แผนการจัดการเรียนการสอนเหมาะสมเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน การส่งเสริมประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนเข้ามาเรียนพระอภิธรรม การวิจัยเพื่อทำแผนการจัดการเรียนการสอนมีคุณภาพเหมาะสม และการกำหนดช่วงเวลาในการจัดการเรียนการสอนมีเหมาะสม ซึ่งผลการวิจัยในประเด็นนี้ ไม่สอดคล้องกับงานวิจัยของวิจิต วงศ์สายตา (2544) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาสมรรถภาพการสอนวิชาพระพุทธศาสนาของพระธรรมวิทยากรจากมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ผลการวิจัยพบว่า ด้านหลักสูตรและเนื้อหา โดยภาพรวม อยู่ในระดับปานกลาง แต่สอดคล้องกับงานวิจัยของธัญญาศ เนตรชัย (2545) ได้ทำการวิจัยเรื่อง ความคิดเห็นของครูและนักศึกษาเกี่ยวกับ

สภาพการจัดการเรียนการสอนหลักสูตรวิชา พระอภิธรรมของสำนักเรียนพระอภิธรรม เขตภาคกลาง ผลการวิจัยพบว่า ด้านการจัดการเรียนการสอน โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูสมุห์วิโรจน์ วรมงคล (ใจชื่อสมบุรณ์) (2554) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง สภาพปัญหาด้านการสอนของพระ สอนศีลธรรมในสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษา ราชบุรี เขต 2 ผลการวิจัย พบว่า ด้านการจัดการเรียนการสอน โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก

3) ด้านบุคลากรผู้สอน พบว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสม สำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.77$, S.D. = 0.48) ที่เป็นเช่นนี้อธิบายได้ว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรม ด้านบุคลากรผู้สอน โดย ภาพรวม เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อยู่มากพอควร เพราะผู้สอนมีความรู้ ความเข้าใจในเนื้อหาวิชาที่สอนอย่างท่องแท้ ผู้สอนมีบุคลิกที่ดีในการสอน ค่อยให้คำแนะนำในสิ่งที่ เป็น ประโยชน์ ผู้สอนมีเทคนิคสอนทำให้ผู้เรียนสามารถเข้าใจในการเรียนได้อย่างถูกต้อง ชัดเจน ผู้สอนมี วิธีการสอนสามารถทำให้ผู้เรียนเกิดความสนใจอยากเรียนตลอด ผู้สอนเป็นกันเองกับผู้เรียนคอยให้ คำแนะนำช่วยเหลืออธิบายจนทำให้เกิดความเข้าใจ ผู้สอนมีความกระตือรือร้นในการสอน และชักจูงให้ ผู้เรียนต้องการอยากเรียน ผู้สอนต้องปฏิบัติเป็นแบบอย่างที่ดีสามารถทำให้ผู้เรียนเกิดความมั่นใจ เชื่อถือ และผู้สอนต้องให้การช่วยเหลือ เอื้อเพื่อ เสียสละ มุ่งมั่นตั้งใจสอน โดยไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย ยากลำบาก ซึ่งผลการวิจัยในประเด็นนี้ สอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูสมุห์วิโรจน์ วรมงคล (ใจชื่อสมบุรณ์) (2554) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง สภาพปัญหาด้านการสอนของพระสอนศีลธรรมในสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่ การศึกษาประถมศึกษา ราชบุรี เขต 2 ผลการวิจัยพบว่า ด้านบุคลากร โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก

4) ด้านการใช้สื่อและแหล่งเรียนรู้ พบว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่ เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.71$, S.D. = 0.56) ที่เป็นเช่นนี้อธิบายได้ว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรม ด้านการใช้สื่อ และแหล่งเรียนรู้ โดยภาพรวม เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อยู่มากพอควร เพราะอุปกรณ์สื่อการเรียนการสอนมีความเพียงพอเหมาะสมเหมาะสม อุปกรณ์สื่อการเรียนการสอนมี เหมาะสมแก่ผู้เรียน อุปกรณ์สื่อการเรียนการสอนเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน อุปกรณ์สื่อการเรียนการสอนมี ความทันสมัยใหม่ หนังสือที่ใช้ในการสอนมีความทันสมัยจูงใจน่าศึกษา หนังสือทำการสอนมีเนื้อหาสาระ เข้าใจง่าย มีห้องสมุดไว้ค้นคว้าคอยให้บริการอย่างเพียงพอเหมาะสม สื่อการสอนทางอินเทอร์เน็ต และ เว็บไซต์เพียงพอเหมาะสม และสถานที่ศึกษาเล่าเรียนมีเหมาะสม ผลการวิจัยในประเด็นนี้ ไม่สอดคล้อง กับงานวิจัยของวิจิต วงศ์สายตา (2544) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาสมรรถภาพการสอนวิชา พระพุทธศาสนาของพระธรรมวิทยากรจากมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ผลการวิจัยพบว่า ด้านการ ผลิตและการใช้สื่อการเรียนการสอน โดยภาพรวม อยู่ในระดับปานกลาง แต่สอดคล้องกับงานวิจัยของ

ธัญญาศ เนตรชัย (2544) ได้ทำการวิจัยเรื่อง ความคิดเห็นของครูและนักศึกษาเกี่ยวกับสภาพการจัดการเรียนการสอนหลักสูตรวิชา พระอภิธรรมของสำนักเรียนพระอภิธรรม เขตภาคกลาง ผลการวิจัยพบว่า ด้านสื่อการเรียนการสอน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก สอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูสมุห์วิโรจน์ วรมงคล (ใจชื่อสมบุรณ์) (2554) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง สภาพปัญหาด้านการสอนของพระสอนศีลธรรมในสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษา ราชบุรี เขต 2 ผลการวิจัยพบว่า ด้านสื่ออุปกรณ์การสอน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก

5) ด้านการวัดและการประเมิน พบว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 3.68$, S.D. = 0.62) ที่เป็นเช่นนี้อธิบายได้ว่า การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรม ด้านการวัดและการประเมิน โดยภาพรวม เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อยู่มากพอควร เพราะให้การติดตามประเมินผลในห้องเรียนอย่างต่อเนื่อง ให้การติดตามประเมินผลการจัดการเรียนสอนอยู่เสมอ ให้การติดตามประเมินรูปแบบการจัดการเรียนการสอนอยู่เสมอ การติดตามประเมินผลในบุคลากรผู้สอน ให้การติดตามประเมินผลในบุคลากรผู้เรียน ให้การติดตามประเมินผลแก้ปัญหาในหลักสูตร ให้การติดตามประเมินผลหลักสูตรให้ทันสมัยอยู่เสมอ และให้การติดตามประเมินผลสถานการณ์การจัดการเรียนสอนในปัจจุบันผลการวิจัยในประเด็นนี้ ไม่สอดคล้องกับงานวิจัยของวิชิต วงศ์สายตา (2544) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาสมรรถภาพการสอนวิชาพระพุทธศาสนาของพระธรรมวิทยากรจากมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ผลการวิจัยพบว่า ด้านการวัดผลและประเมินผล โดยภาพรวม อยู่ในระดับปานกลาง แต่สอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูสมุห์วิโรจน์ วรมงคล (ใจชื่อสมบุรณ์) (2554) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง สภาพปัญหาด้านการสอนของพระสอนศีลธรรมในสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษา ราชบุรี เขต 2 ผลการวิจัยพบว่า ด้านการวัดผลประเมินผล โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก สอดคล้องกับงานวิจัยของธัญญาศ เนตรชัย (2545) ได้ทำการวิจัยเรื่อง ความคิดเห็นของครูและนักศึกษาเกี่ยวกับสภาพการจัดการเรียนการสอนหลักสูตรวิชา พระอภิธรรมของสำนักเรียนพระอภิธรรม เขตภาคกลาง ผลการวิจัยพบว่า ด้านการวัดและการประเมินผล โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก

7. ข้อเสนอแนะ

7.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

สำนักเรียน และผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ควรมีการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ให้อยู่ในระดับมากที่สุด โดยเฉพาะด้านการติดตามประเมินผล ควรให้ความสำคัญเป็นลำดับแรก เพราะค่าเฉลี่ยน้อยที่สุด

7.2 ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยต่อไป

7.2.1 ผลการวิจัยพบว่า ด้านที่มีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุด คือ ด้านการติดตามประเมินผล ดังนั้น ควรวิจัย ปัญหา และอุปสรรค การติดตามประเมินผลเพื่อพัฒนารูปแบบพระอภิธรรมที่เหมาะสมสำหรับ ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

7.2.2 ผลการวิจัย ข้อที่มีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุดในสี่ด้าน คือ ข้อ 8 ที่ว่า “การติดตามประเมินผล สถานการณ์การจัดการเรียนสอนในปัจจุบัน” ดังนั้น ควรวิจัย วิธีการติดตามประเมินผลสถานการณ์ การจัดการเรียนสอนพระอภิธรรมในปัจจุบัน

8. เอกสารอ้างอิง

- กัลยา วานิชย์บัญชา. (2548). **สถิติสำหรับงานวิจัย**. กรุงเทพฯ : ภาควิชาสถิติ คณะพาณิชยศาสตร์และ บัญชี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธัญญาภาศ เนตรชัย . (2545). **ความคิดเห็นของครูและนักศึกษาเกี่ยวกับสภาพการจัดการเรียนการสอน หลักสูตรวิชา พระอภิธรรมของสำนักเรียนพระอภิธรรม เขตภาคกลาง**. กรุงเทพฯ : ฐานข้อมูลวิทยานิพนธ์ไทย.
- บุญชม ศรีสะอาด. (2545). **การวิจัยเบื้องต้น**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : สุวีริยาสาส์น.
- พระครูสมุห์วีโรจน์ วรมงคล (ใจชื่อสมบุญ) (2554). **สภาพปัญหาด้านการสอนของพระสอนศีลธรรม ในสถานศึกษา สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษา ราชบุรี เขต 2**. วิทยานิพนธ์ สังคมศึกษามหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ระวี ภาวิไล. (2536). **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ 1 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า.
- วิจิต วงศ์สายตา. (2544). **การศึกษาสมรรถภาพการสอนวิชาพระพุทธศาสนาของพระธรรมวิทยากร จากมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย**. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิต วิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. (2546). **สาระน่ารู้เกี่ยวกับพระอภิธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : อภิธรรมโชติกะ วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2549). **การอบรมค่านคุณธรรม**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักงาน พระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- องอาจ ญัฐพัฒน์. (2551). **การออกแบบการวิจัย : วิธีการเชิงปริมาณ และเชิงคุณภาพแบบผสมผสาน วิธีการ**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.